

КОНЦЕПЦІЯ УЧАСТІ ЕКСПЕРТА У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ З ВИКОРИСТАННЯМ ПІДСИСТЕМ (МОДУЛІВ) ЄСІТС

THE CONCEPT OF THE PARTICIPATION OF AN EXPERT IN CIVIL CASES USING UJITS SUBSYSTEMS (MODULES)

Вілінський М.С., аспірант кафедри цивільного процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню особливостей участі експерта у електронному цивільному судочинстві.

Автор розпочинає роботу з аналізу нормативної основи електронної участі експерта у цивільній справі. Він аналізує законодавчі акти, які регулюють функціонування підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС): «Електронний кабінет», «Електронний суд» та відеоконференцз'язок. Дослідник звертає увагу на необхідності створення для експерта власного персоналізованого кабінету в цих підсистемах (модулях), який мають судді, адвокати та юридичні особи.

Дослідник пропонує власну концепцію участі експерта у електронному цивільному судочинстві. Вона передбачатиме проходження 10 етапів, на кожному з яких суд, учасники справи та експерт мають вчиняти процесуальні дії в електронній та частково паперовій формах. Автор акцентує увагу на проблемах надмірної завантаженості експертів та значних строків проведення експертиз. Аби підтвердити їх наявність, дослідник наводить статистику кількості експертиз, що були проведені (проводяться) державними спеціалізованими установами судової експертизи у 2023 році. Він пропонує шлях вирішення, який полягає у створенні механізму автоматизованого відбору експертів. Як основу такого механізму учений розглядає процедуру автоматизованого відбору арбітражних керуючих у справах про банкрутство, а також окремі елементи розподілу справ між суддями та виконавчих документів між державними виконавцями. Спрощенню електронного документообігу та пришвидшення проведення експертиз, на думку дослідника, сприятиме також надання кожній експертизі унікального ідентифікатора у вигляді QR-коду чи штрих-коду. Він міститиме всю необхідну інформацію про експертизу, яка зчитуватиметься спеціальним пристроєм.

Автор пропонує створити нову підсистему (модуль) ЄСІТС «Електронна експертиза». Її функціонал надасть змогу здійснювати процесуальні дії з призначення, проведення експертизи та надання її результатів у електронній формі. Крім того, учасники справи за допомогою підсистеми (модуля) матимуть змогу замовити проведення експертизи до звернення до суду або під час розгляду цивільної справи.

Ключові слова: експертиза, експерт, висновок експерта, електронний висновок експерта, електронне судочинство, цифрове правосуддя, електронний суд, електронний кабінет, ЄСІТС.

The article is devoted to the study of specific features of an expert's participation in electronic civil proceedings.

The author begins his work with the analysis of the normative basis of the expert's participation in an electronic civil case. He analyzes the legislative acts that regulate the functioning of the subsystems (modules) of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS): "Electronic Cabinet", "Electronic Court" and video conferencing. The researcher draws attention to the need to create an expert's own personalized cabinet in these subsystems (modules), which a judge, a lawyer and a legal entity have.

The researcher offers his concept of the expert's participation in electronic civil proceedings. It would involve 10 stages, at each of which the court, the participants of the case and the expert must take procedural actions in electronic and partially paper forms.

The author focuses on the problems of excessive workload of experts and significant periods of conducting expertises. To confirm their existence, the researcher provides statistics on the number of expertises conducted (being conducted) by state specialized institutions of forensic examination in 2023. He proposes a solution, which consists in creating a mechanism for the automated selection of experts. As the basis of such a mechanism, the scientist considers the procedure of automated selection of arbitration managers in cases of bankruptcy, with adding some elements of the cases distribution between judges and executive documents between state executors. Providing a unique identifier in the form of a QR-code or bar-code to each expertise will also contribute to simplifying the electronic document flow and speeding up the expertises. It will contain all the necessary information about the expertise, which could be read by a special device.

The author proposes to create a new subsystem (module) of UJITS "Electronic Expertise". Its functionality would make it possible to carry out procedural actions for appointment of the expert, conducting expertise and providing its results in electronic form. In addition, with the help of the subsystem (module), the participants of the case would be able to order expertise before going to court or during the consideration of a civil case.

Key words: expertise, expert, opinion of an expert, electronic opinion of an expert, electronic justice, digital justice, electronic court, electronic cabinet, UJITS.

Постановка проблеми. Починаючи з жовтня 2021 року, в Україні офіційно функціонують три підсистеми (модулі) ЄСІТС: «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистема відеоконференцз'язку. Їх використання стає все більш популярним серед учасників судового процесу, витісняючи традиційну паперову форму участі в судових справах.

Як повідомляє Державне підприємство «Інформаційні судові системи», у підсистемі (модулі) відеоконференцз'язку ЄСІТС зареєструвались: 2020 року – 20 226 користувачів, 2021 року – 27 888 користувачів, 2022 року – 30 965 користувачів, а І кв. 2023 року – 9812 користувачів (загалом 88 891 осіб) [1]. У підсистемі (модулі) «Електронний суд» ЄСІТС протягом 2019–2020 років зареєструвались – 49 196 користувачів, а за 2021–2023 (І кв.) роки – 116 465 користувачів (загалом 165 661 осіб) [2].

Підсистема (модуль) «Електронний суд» є популярною навіть поза межами України. За І кв. 2022 року її використовували понад 92 320 користувачів, які знаходяться за кордоном, а за І кв. 2023 року – 324 334 користувачів [3].

Досягненню таких результатів підсистема (модуль) завдячує ряду переваг над паперовою формою комунікації із судом: 1) вона допомагає «...уникнути недоцільних витрат часу й коштів під час розгляду та вирішення справ у суді» [4, с. 108–109]; 2) вона «забезпечить доступність правосуддя, адже учасники судового процесу матимуть змогу обмінюватися електронними документами» [5, с. 182]; 3) вона «пришвидшить передачу судових документів між судами» [5, с. 182]; 4) вона забезпечує підвищення ефективності та якості судового процесу [6, с. 37] тощо.

Проте, як і будь-які нові технології підсистеми (модулі), «Електронний суд», «Електронний кабінет» та відеоконференцз'язок донині мають достатньо недоліків. Одними з основних проблем, з якими зіштовхуються користувачі, є «...незручний дизайн, численні «баги» (постійні проблеми з входом у кабінет, «зникнення» справ із кабінету, відсутність важливої інформації щодо відправлених документів чи статусу справи з незрозумілих причин)» [7, с. 240] тощо. Проблеми та збої можуть виникнути

також під час проведення відеоконференцій [7, с. 240]. Це зумовлює необхідність рухатись далі в напрямку розвитку цих елементів ЄСІТС.

Покращенню підлягає також функціонал підсистем (модулів) для окремих категорій користувачів. Увагу тут доцільно приділити експертові, адже він є одним із представників правничих професій, які обов'язково мають зареєструвати в ЄСІТС свою офіційну електронну адресу (з 18 жовтня 2023 року – електронний кабінет [8]) (ч. 6 ст. 14 ЦПК України) [9].

Призначення експертизи у цивільних справах за останні роки стало все більш популярним способом отримання доказів. У цьому можна пересвідчитись, здійснивши пошук за ключовими словами «Суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов» (ч. 1 ст. 103 ЦПК України) у Єдиному державному реєстрі судових рішень (ЄДРСР). За період з 01.01.2018 по 15.09.2023 реєстр налічує 41 565 відповідних ухвал судів першої інстанції у цивільних справах [10]:

1) з 01.01.2018 по 31.12.2018 – 6706 ухвал (становить приблизно 0,004% від усіх ухвал судів перших інстанцій у цивільних справах за 2018 рік (1 710 261) [10];

2) з 01.01.2019 по 31.12.2019 – 6879 ухвал (складає 0,004% від усіх ухвал судів перших інстанцій у цивільних справах за 2019 рік (1 630 487) [10];

3) з 01.01.2020 по 31.12.2020 – 6675 ухвал (складає 0,005% від усіх ухвал судів перших інстанцій у цивільних справах за 2020 рік (1 477 476) [10];

4) з 01.01.2021 по 31.12.2021 – 8971 ухвал (складає 0,006% від усіх ухвал судів перших інстанцій у цивільних справах за 2021 рік (1 750 570) [10];

5) з 01.01.2022 по 31.12.2022 – 6142 ухвал (складає 0,006% від усіх ухвал судів перших інстанцій за 2022 рік (1 033 170) [10];

6) з 01.01.2023 по 15.09.2023 – 6006 ухвал (складає 0,006% від усіх ухвал судів перших інстанцій у цивільних справах за цей період 2023 року (980 811) [10].

Можемо помітити тенденцію на зростання частки ухвал про призначення експертизи в сукупності всіх ухвал судів першої інстанції у цивільних справах. Саме тому участь експерта в електронному цивільному судочинстві є актуальною темою, вивченню якої варто присвятити увагу.

Оцінка стану літератури. Проблеми інституту експертизи в цивільному судочинстві були предметом дослідження українських науковців. До дисертаційних робіт, присвячених цій тематиці, можна віднести: «Експертиза в цивільному процесі України» [11] (2003 рік) Бичкової С. та «Судова експертиза в цивільному процесі» [12] Василюєвої-Шаламової Ж. (2009 рік).

Наукові статті у цій галузі публікували також учені: Кравченко А. (2011 рік) [13], Зеленкова І. (2011 рік) [13], Штефан А. (2018 рік) [14], Нестор Н. (2020 рік) [15], Грабовська О. (2021 рік) [16], Тертишник В. (2022 рік) [17], Варава В. (2022 рік) [17] та інші.

Проте українська доктрина містить невелику кількість робіт, присвячених участі експерта у електронному судочинстві. Як приклад можна назвати статтю Столітнього А. «Електронний висновок експерта у кримінальному провадженні» [18] (2019 рік), а також його дисертаційну роботу «Електронне кримінальне провадження на досудовому розслідуванні» [19] (2018 рік). Окремі питання цього напрямку досліджували також Павлова Т. та Жученко О. в роботі «Призначення судової експертизи в концепції електронного кримінального провадження: теоретичний та практичний аспекти» [20] (2020 рік).

Попри жвавий розвиток нормативного регулювання і практичного впровадження цифрових технологій у цивільне судочинство протягом останніх років, погляд дослідників практично оминув роль експерта у цьому процесі.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження особливостей участі експерта у цивільному судочинстві

з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС. Автор має намір проаналізувати законодавчі положення, що регулюють використання підсистем (модулів) ЄСІТС «Електронний кабінет» та «Електронний суд». Він ставить перед собою також завдання розглянути можливість створення підсистеми (модуля), орієнтованого на участь експерта в електронному правосудді.

Окрім цього, дослідник має за мету викласти поетапно процесуальні дії суду, учасників справи та експерта під час призначення та проведення експертизи у електронній формі. Додатково він має намір сформулювати механізм автоматизованого відбору експертів для проведення експертизи у цивільних справах.

Виклад основного матеріалу. 15 грудня 2017 року набрав чинності Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Цим нормативно-правовим актом ЦПК України викладено у новій редакції [21]. Однією з основних новел стало використання у здійсненні цивільного судочинства підсистем (модулів) ЄСІТС [21].

Вища рада правосуддя 04 вересня 2021 року повідомила про початок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС: «Електронного кабінету», «Електронного суду» та відеоконференцзв'язку [22]. Нею опубліковано відповідне оголошення в газеті Верховної Ради України «Голос України» (№ 168 (7668) [22]. Офіційно ці підсистеми (модулі) запрацювали вже через місяць – 05 жовтня 2021 року [23].

У ч. 6 ст. 14 чинного ЦПК України закріплено, що експерт реєструє офіційну електронну адресу в ЄСІТС в обов'язковому порядку [9]. Аналогічну норму містить п. 10 розд. III Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженого рішенням від 17.08.2021 № 1845/0/15-21 Вищої ради правосуддя (Положення) [24]. На цей обов'язок експертів вже 11 жовтня 2021 року звернуло увагу Міністерство юстиції України [25].

29 червня 2023 року прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» (від 29.06.2023 № 3200-IX) [8]. Законодавець вносить зміни до ч. 6 ст. 14 ЦПК України, закріплюючи обов'язок експертів зареєструвати вже не офіційні електронні адреси в ЄСІТС, а власні електронні кабінети [8]. У подальшому, експерт має подавати документи з використанням ЄСІТС та її підсистем (модулів) [8]. Це відповідає нормі п. 16 розд. III Положення, за якою «процесуальні документи та докази можуть подаватися до суду в електронній формі, а процесуальні дії – вчинятися в електронній формі виключно за допомогою ЄСІТС...» [24]. Відсутність зареєстрованого електронного кабінету у ЄСІТС тягне за собою процесуальні наслідки для експерта, до прикладу, повернення судом його заяви (клопотання, заперечення) [8]. Наведені нормативні положення набирають законної сили 18 жовтня 2023 року [8].

Таким чином, з 18 жовтня 2023 року експерти зобов'язані зареєструвати власні електронні кабінети у ЄСІТС та мають вчиняти процесуальні дії з їх використанням. Для реєстрації в такому кабінеті експерту необхідно отримати кваліфікований електронний підпис та внести до системи власні дані, адресу електронної пошти, номер телефону та інші засоби зв'язку (п. 9 розд. III Положення) [24].

Після проходження реєстрації для участі у судовій справі експерт використовує в першу чергу дві підсистеми (модуля) ЄСІТС: «Електронний кабінет» та «Електронний суд». Положення закріплює їх функціонал.

Підсистема «Електронний кабінет»: 1) надає користувачам можливість здійснити реєстрацію в ЄСІТС, а також їх подальшу аутентифікацію та доступ до інших підсистем (модулів) (п. 8 розд. III Положення) [24]; 2) надає доступ до інших підсистем (модулів) ЄСІТС (у тому числі «Електронного суду») (п. 18 розд. III Положення) [24]; 3) у підсистемі (модулі) користувач отримує від суду та учасників справи документи по судових справах (п. 17 розд. III Положення) [24]; 4) у підсистемі (модулі) користувач має можливість відслідковувати рух та стан розгляду поданих документів у суді (п. 36 розд. III Положення) [24]. Дані про це надсилаються до підсистеми (модуля) автоматично (п. 36 розд. III Положення) [24].

Підсистема «Електронний суд»: 1) надає користувачам можливість створювати та надсилати документи до суду, інших органів та установ в системі правосуддя (п. 24 розд. III Положення) [24]; 2) надає користувачам можливість отримувати інформацію про рух, стан та результати розгляду поданих документів (п. 24 розд. III Положення) [24]; 3) забезпечує електронними формами документів, а також використовується для їх підписання електронним підписом (п. 26 розд. III Положення) [24]. Дозволяє додавати до створених документів інші файли та підписувати їх (п. 27 розд. III Положення) [24]; 4) надає можливість суду надсилати матеріали судових справ до електронних кабінетів учасників справи та їх представників (п. 37 розд. III Положення) [24]; 5) надає можливість сплатити судовий збір та інші платежі онлайн (п. 44 розд. III Положення) [24].

Наказом від 22.09.2021 № 74-ОД Державне підприємство «Центр судових сервісів» затвердило Інструкцію користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС та Інструкцію з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС [26; 27]. У них викладено особливості реєстрації та користування електронним кабінетом ЄСІТС, а також підсистемою (модулем) «Електронний суд» [26; 27].

З аналізу цих документів можна помітити, що у підсистемах (модулях) відсутній кабінет експерта, на відміну від судді, адвоката та юридичної особи. Він має можливість зареєструвати звичайний кабінет фізичної особи [26; 27]. Хоча, за повідомленням самих експертів, такий кабінет наявний.

Цивільний процесуальний закон та Положення передбачають чіткий перелік суб'єктів – представників юридичних професій, які обов'язково реєструють електронні кабінети в ЄСІТС. До них відносяться: адвокати, нотаріуси, приватні виконавці, арбітражні керуючі та судові експерти [9; 24]. Автор вважає, що в кожного з перелічених правників кабінет має бути з власним функціоналом, який залежить від особливостей його участі в цивільній справі.

Таким чином, участь експерта в цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС передбачена на рівні ЦПК України та підзаконних нормативно-правових актів. Проте вона потребує покращення. У першу чергу, мова йде про процедуру призначення та проведення експертизи, що регулюється ст. ст. 103-107 ЦПК України, Законом України «Про судову експертизу» та Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом від 08.10.1998 № 53/5 Міністерства юстиції України (Інструкція). Нині функціонал підсистем (модулів) не повністю відповідає особливостям участі експерта у цивільній справі: відсутня можливість надавати і обмежувати доступ до судової справи, відсутній механізм електронного відбору експерта тощо.

Така потреба зумовлена також набранням чинності наказу від 21.06.2022 № 2578/5 Міністерства юстиції України, який закріпив на рівні законодавства електронну форму висновку експерта [28]. Цим нормативно-правовим актом доповнено розд. IV Інструкції п. 4.22 наступного змісту: «Оформлення клопотання експерта, висновку експерта (експертів), додатків до нього та повідомлення про

неможливість надання висновку в електронній формі здійснюється з накладанням кваліфікованого електронного підпису експерта із засвідченням його кваліфікованою електронною печаткою експертної установи (одноразово на кожному файлі)» [28].

Електронна форма висновку експерта зустрічається у нормативних положеннях деяких країн Європи. До прикладу, § 301 ЦПК Естонської Республіки надає право експертові надавати висновок за його згодою та визначенням суду у іншій формі, ніж письмова та усна (переклад мій – М. С.) [29]. У § 303 ЦПК цієї країни також міститься вказівка на письмову форму висновку експерта та іншу форму, яка дозволяє письмове відтворення (переклад мій – М. С.) [29]. У § 130a ЦПК Німеччини (Zivilprozessordnung) закріплено, що висновок експерта (das Gutachten) може подаватися до суду як електронний документ (переклад мій – М. С.) [30].

Проте для України цей досвід є новим. Після року чинності наведених положень ЄДРСР не містить судових рішень з посиланням на електронний висновок експерта. У той же час, він був предметом дослідження у доктрині.

Питанням використання електронного висновку експерта та участі цього учасника у електронному провадженні були присвячені наукові роботи вченого Столітнього А. У статті «Електронний висновок експерта у кримінальному провадженні» (2019 рік) він зазначає: «У такому разі процесуальна діяльність здійснюватиметься суб'єктами кримінального провадження в особистих віртуальних кабінетах відповідної електронної системи.» [18, с. 105]. Дослідник пропонує алгоритм призначення експерта та поданням ним свого висновку з використанням цифрових технологій. До відповідних кроків він відносить: заповнення сторонами кримінального провадження в електронній системі (ЄРДР) контурів форми (шаблону) «Клопотання про проведення експертизи» та формування відповідного клопотання з надсиланням до ЄСІТС для розподілення між суддями; надсилання відповідної ухвали слідчого судді за результатами розгляду клопотання в електронний кабінет ініціатора призначення експертизи для долучення відповідних речових доказів/матеріалів кримінального провадження; надсилання ухвали про призначення експертизи до системи Реєстру атестованих судових експертів, в якій автоматично обирається відповідний експерт; встановлення строку проведення експертизи у системі; за результатами проведення експертизи заповнення експертом відповідного шаблону, прикріплення додатків та надсилання сформованого файлу «висновку експерта» до ЄРДР [18, с. 105–106]. Доступ до судового провадження Столітній А. пропонує «...автоматично надавати експерту після настання юридичного факту, наприклад, призначення експертизи, та блокувати зі впливом процесуального строку, відведеного на відповідну дію.» [18, с. 106].

Процесуалісти Павлова Т. та Жученко О. аналогічно досліджували особливості використання електронного висновку експерта у кримінальному провадженні. Свої здобутки вони розкривають у статті «Призначення судової експертизи в концепції електронного кримінального провадження: теоретичний та практичний аспекти» (2020 рік). Учені вбачають ряд переваг у використанні висновку у електронній формі, а саме: «По-перше, це можливість для автоматичного аналізу висновків експерта засобами системи електронного кримінального провадження. По-друге, електронна форма висновку має ряд гарантій щодо походження висновку та його автентичності, що в свою чергу є надійним засобом протидії зловживань та фальсифікацій в кримінальному провадженні. І по-третє, таким чином можливо удосконалити процес обміну та зберігання результатів експертизи, ознайомлення сторони захисту з результатами експертизи.» [20, с. 393].

Наведені роботи є одними з небагатьох, які присвячені участі експерта у електронному судочинстві. Більшість думок і пропозицій дослідників є доцільними. Проте вони не враховують необхідності створення однакового нормативного та функціонального підґрунтя електронної участі експерта в інших видах судових проваджень (цивільного, господарського та адміністративного). У цих провадженнях відсутній ЄРДР та, тим більше, доступ до нього учасників справи. Таким чином, проблема створення єдиного покращеного механізму залучення експерта до судового процесу і обміну з ним процесуальними документами донині залишається невирішеною.

Автор вважає, що процедура призначення експерта, його участь у цивільній справі та подання електронного висновку мають реалізовуватись як з використанням існуючих підсистем (модулів) ЄСІТС, так і створенням нового, а також приєднанням до таких Реєстру атестованих судових експертів.

Алгоритм вчинення процесуальних дій судом, учасниками справи та експертом має бути наступним:

Етап 1. Заповнення учасником справи відповідної форми (шаблону) клопотання про призначення експертизи у підсистемі (модулі) «Електронний суд». Надсилання такого до суду, у провадженні якого перебуває цивільна справа. Аналогічним чином учасник справи може подати заяву про забезпечення доказів за правилами ч. 4 ст. 116 ЦПК України.

Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС закріплює, що підсистема (модуль) має функцію «Залучення фахівця» (п. 5.3.8) [27]. Вона дозволяє здійснити відбір експертів для проведення судових експертиз на замовлення учасників у кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних справах, справах про адміністративні правопорушення та під час виконавчого провадження» [27]. Проте в самій системі цю функцію знайти не вдається можливим.

Отже, технічна можливість подавати клопотання (заяви) про замовлення експертизи безпосередньо до експертної установи (експертів) знаходяться під питанням. Вирішення цього може стати створення додаткової підсистеми (модуля) ЄСІТС «Електронна експертиза». Так буде забезпечено право учасника справи звертатись до експертної установи (експерта) для підготовки висновку на його замовлення (ч. 3 ст. 102 ЦПК України) до звернення до суду, або вже під час наявного судового провадження.

До того ж, із допомогою названої підсистеми (модуля) стане можливим вчиняти ряд інших процесуальних дій, пов'язаних з експертизою, які автор виклав на наступних етапах.

Етап 2. Проведення автоматизованого розподілу клопотання та вибір судді відповідно до норм Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого рішенням від 02.04.2015 № 25 Ради суддів України [31].

Етап 3. Проведення судом розгляду клопотання учасника справи.

Якщо учасник справи замовляє проведення експертизи, розгляд клопотання (заяви) проводиться безпосередньо експертною установою чи експертом.

Етап 4. Призначення експертизи шляхом постановлення судом ухвали.

У рамках цього етапу можливо вирішити одні з найбільших проблем інституту експертизи в Україні – завантаженість експертів та значний строк проведення експертизи. Її існування доводять дані про кількість експертиз, які перебувають на виконанні (або завершені) у державних спеціалізованих установах судових експертиз. Розглянемо як приклад транспортно-товарознавчу експертизу.

На виконанні у Київському відділенні Київського науково-дослідного інституту судових експертиз станом на 01.09.2023 знаходиться 761 (69,39%) таких експертиз, а виконано з початку 2023 року – лише 337 (30,61%) [32].

На відділення припадає 37,5% експертів (6 осіб) за спеціалізацією транспортно-товарознавча експертиза всього інституту [32]. У Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» станом на 01.09.2023 виконано 156 (39,7%) транспортно-товарознавчих експертиз, а 236 (60,3%) – перебуває у залишку [33]. Усього в установі працюють 10 експертів цього напрямку спеціальних знань [33]. Дещо краща ситуація у Дніпропетровському науково-дослідному інституті судових експертиз Міністерства юстиції України. Там станом на 01.09.2023 проведено 133 (63%) таких експертиз, а 78 (37%) – перебуває у залишку [34]. В інституті працює всього 5 експертів за цією спеціалізацією [34]. В Одеському науково-дослідному інституті судових експертиз Міністерства юстиції України станом на 31.08.2023 указаних експертиз виконано 204 (84%), а 37 (16%) перебуває на виконанні [35]. Інститут налічує 7 експертів транспортно-товарознавців [35].

Отже, у середньому на один інститут припадає проведення 485,5 транспортно-товарознавчих експертиз на 8 місяців. На місяць середнє число досліджень становить 60,6. Ця кількість є надзвичайно великою, якщо врахувати також різну складність проведення кожного з них.

Можливий шлях вирішення проблеми полягає у зміні механізму відбору судових експертів. Автор вважає найбільш доцільним кроком взяти за основу підхід до вибору арбітражних керуючих у справах про банкрутство. Його правила викладено у Положенні про автоматизовану систему з відбору кандидатів на призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство, затвердженому постановою від 14.07.2016 № 8 пленуму Вищого господарського суду України [36].

Така ідея вже досліджувалась в Україні. У 2021 році Директоратом правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України проводилось опитування заінтересованих осіб з питань запровадження автоматизованого розподілу експертиз. Його результати Директорат виклав у документі «Моніторинговий звіт за 2021 рік» [37]. Вони були наступними: «Заінтересовані сторони у 70% (13% – «так», 17% – «скоріше так», 27% – «скоріше ні», 43% – «ні») не підтримують ідею запровадження автоматизованого розподілу експертиз серед експертів (через віддалений автоматизований розподіл серед всіх атестованих судових експертів, які внесені до Реєстру, за аналогією з функціонуванням автоматизованої системи відбору та призначення арбітражних керуючих чи автоматизованої системи виконавчих проваджень).» [37, с. 401–402].

Проте серед противників ідеї були лише експерти: 62% державних експертів, 53% судових експертів працівників експертних служб Міністерства внутрішніх справ, 85% судових експертів працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України та 56% приватних експертів висловились проти такого механізму [37, с. 402]. У той же час, автоматизований розподіл експертиз за наведеним підходом підтримали: 74% представників юридичної професії (адвокати та юристи), 71% представників правоохоронних органів, 60% представників наукової спільноти [37, с. 402].

Автор підтримує позицію групи прихильників цієї ідеї і вважає застосування саме такого варіанту автоматизованого відбору експертів найбільш оптимальним і підходящим до реалій сучасної судової практики.

Серед альтернативних механізмів, які розглянув дослідник, були авторозподіл судових справ між суддями, а також виконавчих документів у органах державної виконавчої служби. Вони регулюються Положенням про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженим рішенням від 02.04.2015 № 25 Ради суддів України [31], та Положенням про автоматизовану систему виконавчого провадження, затвердженим наказом від 05.08.2016 № 2432/5 Міністерства юстиції України [38], відповідно.

Проте, автор вважає, що за основу варто взяти лиш окремі елементи цих механізмів, а не повністю один із них. Обґрунтування цьому наступне: 1) вони мають показники, які для експертів складно розрахувати. Наприклад, коефіцієнт навантаження для судді, для якого необхідно визначати вагу судової справи; 2) вони певною мірою нівелюють участь у відборі експерта учасників справи, адже передбачають вибір системою лише одного конкретного кандидата, без можливості його обговорення.

Відбір експертів за підходом автора мав би наступний алгоритм.

Для здійснення автоматизованого відбору експертів суд використовує новостворену підсистему (модуль) ЄСПС «Електронна експертиза», до якої під'єднано Реєстр атестованих судових експертів.

Головуючий суддя, у провадженні якого перебуває цивільна справа, задає бажані параметри пошуку, основними серед яких є: 1) вид (підвид) експертизи або спеціалізація експерта; 2) територіальність (місцезнаходження суду або об'єкта експертизи). Система має враховувати кількість судових експертиз, які перебувають на виконанні у експерта. Ця інформація має бути включена до Реєстру атестованих судових експертів і постійно оновлюватись.

У подальшому підсистема (модуль) надає суду пропозиції з 3 експертів, які ставляться на обговорення учасників справи. Кандидатури експертів мають бути відібрані з урахуванням відповідної спеціалізації, найбільшої наближеності робочого місця (місцезнаходження експертної установи) до суду чи об'єкта експертизи, найменшої завантаженості експерта поточним проведенням інших досліджень.

Підхід, за якого система пропонує 3 кандидатів замість вибору одного конкретного, відповідає особливостям участі експерта в цивільній справі. Його висновок учасники справи надають на підтвердження власних вимог (заперечень). Ризик настання будь-яких процесуальних наслідків у зв'язку з цим лягає на самого учасника. За таких умов має бути забезпечена його активна участь у відборі експерта. До того ж, за положенням чинної ч. 3 ст. 103 ЦПК України: «При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд» [9]. Навіть за нинішніх умов право вибору експерта (експертної установи) належить у першу чергу сторонам.

Доцільним кроком мало б стати також обмеження по кількості судових експертиз, які експерт може проводити одночасно. Згідно з п. 4.11 розд. IV Положення про автоматизовану систему з відбору кандидатів на призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство, затвердженого постановою від 14.07.2016 № 8 пленуму Вищого господарського суду України: «Включення арбітражного керуючого до відбору виключається, якщо він бере участь у більше, ніж десяти справах про банкрутство» [36]. Схожу норму можливо втілити і при автоматизованому відборі експерта. Наприклад, проведення одночасно 10 експертиз виключає його з відбору.

При автоматичному розподілі виконавчих документів між виконавцями застосовуються також певні коефіцієнти [38]. Згідно з п. 3 розд. III Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження, затвердженого наказом від 05.08.2016 № 2432/5 Міністерства юстиції України: «При автоматичному розподілі виконавчих документів застосовуються такі коефіцієнти: повний коефіцієнт – розподіл виконавчих документів здійснюється без обмежень; середній коефіцієнт – розподіл виконавчих документів здійснюється на рівні 1/2 від повного коефіцієнта; низький коефіцієнт – розподіл виконавчих документів здійснюється на рівні 1/3 від повного коефіцієнта; нульовий коефіцієнт – розподіл виконавчих документів не здійснюється» [38].

Відповідно до п. 4 розд. III цього Положення: «Низький або нульовий коефіцієнт застосовується для керівника органу державної виконавчої служби, середній, низький або нульовий – для заступника керівника органу державної виконавчої служби» [38]. Це означає, що максимальне навантаження на керівника органу державної виконавчої служби та його заступника має бути меншим від навантаження виконавця. Причиною цього є виконання такими особами також адміністративних функцій, що заважає належному здійсненню виконавчих дій у великій кількості проваджень.

Наведені коефіцієнти, на думку автора, доцільно використати і при автоматизованому відборі експертів. У результаті, на експертів, які займають також адміністративні посади (директор спеціалізованої установи судових експертиз, його заступник та інші), припадатиме менше навантаження, ніж на звичайного експерта.

Кроком до спрощення документообігу та пришвидшення дослідження могло б стати автоматичне присвоєння підсистемою (модулем) унікального номеру призначеній експертизі. Він мав би вигляд штрих-коду або QR-коду, які наносяться на всі процесуальні документи та матеріали, пов'язані з експертизою. Завдяки йому уповноважена особа за допомогою спеціального пристрою зчитування даних зможе дізнатись всю інформацію про дослідження: номер справи, суб'єкта та документ про призначення, вид експертизи, її строки тощо.

Описаний порядок автоматизованого розподілу експертиз є концепцією і потребує подальших наукових досліджень і обговорень. Враховуватись мають також інші елементи механізмів відбору суддів, арбітражних керуючих та виконавців, наприклад, випадки виключення експерта з автоматизованого відбору. Реалізація наведених ідей вимагатиме змін до нормативно-правових актів. Виключенню підлягатимуть, до прикладу, положення п. 4.1 розд. IV Інструкції. Нині, за цією нормою керівник експертної установи (підрозділу такої установи) доручає проведення експертизи відповідному експертові [39]. Його повноваження виконуватиме напряду суб'єкт призначення експертизи, використовуючи підсистему (модуль) ЄСПС.

Етап 5. Надсилання постановленої судом ухвали про призначення експертизи відповідному експертові (експертній установі) через підсистему (модуль) «Електронна експертиза». Додатково судові рішення надсилається в паперовому вигляді засобами поштового зв'язку. Разом з ухвалою про призначення експертизи надсилаються оригінали матеріалів (об'єктів), необхідних для її проведення.

Етап 6. Надання експертові доступу до матеріалів судової справи з використанням підсистем (модулів) ЄСПС.

Дискусійним питанням на цьому етапі є необхідність надання експертові доступу до всіх матеріалів судової справи або ж лише до необхідних для проведення експертизи. Пришвидженню її проведення сприятиме перший варіант, адже експерт уникатиме необхідності надсилати клопотання про надання додаткових матеріалів. Ризиком цього підходу може слугувати зловживання у використанні права експертної ініціативи. Експерт матиме більші можливості викладати у висновку відповіді на питання, які йому не ставились.

Етап 7. Проведення експертизи, складання висновку експерта з додатками (у разі наявності) в електронній формі. Підписання висновку електронним підписом та накладення електронної печатки.

Етап 8. Завантаження та надсилання підписаних висновку з додатками до підсистеми (модуля) «Електронний суд» (чи «Електронна експертиза»).

Етап 9. Надсилання оригіналів матеріалів (об'єктів), що були надані для проведення експертизи, суб'єкту її призначення.

Етап 10. Закриття експертові доступу до матеріалів судової справи у підсистемі (модулі) «Електронний суд» (чи «Електронна експертиза»).

Немає сумнівів, що описану концепцію варто реалізувати системно. Змінам підлягатимуть, у першу чергу, норми ЦПК України, Закону України «Про судову експертизу» та Інструкції. Утім, нововведення допоможуть вирішити ряд проблем, наявних в інституті експертизи в цивільних справах: завантаженість експертів, строки проведення експертизи, належний відбір експертів тощо.

Висновки. За наслідками проведеного дослідження, автор дійшов до висновку, що процедура участі експерта у цивільному процесі з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС потребує покращення. У рамках цифровізації правосуддя необхідне створення нової підсистеми (модуля) ЄСІТС «Електронна експертиза». Використовуючи її, експерт матиме змогу брати участь у розгляді цивільних справ та подавати власні документи в електронній формі.

За концепцією автора, процес участі експерта у цивільній справі матиме 10 етапів. Учасники справи, суд

та експерт проходять шлях від заповнення учасником форми клопотання про призначення експертизи до закриття експертів доступу до матеріалів справи у електронній формі.

Доцільним кроком є застосування оновленого механізму відбору судових експертів – автоматизованого, в основу якого покладено процедуру відбору арбітражних керуючих. Основними параметрами відбору експертів є: спеціалізація експерта, віддаленість його робочого місця від об'єкта експертизи чи суду, а також завантаженість експерта проведенням інших експертиз. При відборі важливе значення матиме також обмеження експертів у кількості експертиз, які ним проводяться одночасно.

Ці зміни дозволять вирішити одні з основних проблем інституту експертизи: завантаженість експертів, строки проведення експертизи, належний відбір експертів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статистика щодо підсистеми відеоконференцв'язку ЄСІТС за період з 2020 по 2023 рік. Офіційна сторінка ДП ІСС «Електронний суд» в мережі «Facebook»: веб-ресурс. 28.04.2023. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid0nG6261mgWSmtovEufPhaVUWNpt99WZ2HFak3PyZG7nwXITia765mabGwn1BrwYThI&id=100063574382629&paipv=0&eav=AfYQ78igWYCMzFQjxREtRLDbIuk6Rklm9eoeJQllScbPUTf1SQANymldDjPofpcjQ&_rdg (дата звернення: 15.09.2023).
2. Статистичні дані за період з 2019 по перший квартал 2023 року. Офіційна сторінка ДП ІСС «Електронний суд» в мережі «Facebook»: веб-ресурс. 24.04.2023. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02KEvQok4ipD2ThQYQBmmCN8KRpMwbo3BzYojvswWP RZkAeLgDBxfJxHgcYGiRUD4Wl&id=100063574382629&paipv=0&eav=Afb2sDqLwSDrD0EErbJ1W9zibS4fPB3L56htH4py1LNgtqALujDYfYZUGJf43QfaXM&_rdg (дата звернення: 15.09.2023).
3. Статистика, яка відображає кількість людей, які скористалися послугами Електронного суду перебуваючи за кордоном. Перший квартал 2022 та перший квартал 2023 року. Офіційна сторінка ДП ІСС «Електронний суд» в мережі «Facebook»: веб-ресурс. 09.05.2023. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid03q38atpThiHcZBvf5F6MwvEYAEKCo3NML94ehtV99EFTfgBYfM2XCg5ux8me9gZBI&id=100063574382629&paipv=0&eav=AfbQlBAJmHqohFWAsDAa6z-STcKQczdDrzfS_lf5QXmLAZM8DDSWnzGzYb5kUaRaGrM&_rdg (дата звернення: 15.09.2023).
4. Пономаренко В.О., Солнцева Х.В. «Електронний суд»: недоліки та переваги. Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві: зб. наук. пр. за матеріалами Інтернет-конференції. НДІ ПЗІР НАПрН України. Харків, 26.02.2019. С. 105-109.
5. Филоненко В.В., Чорна В.Г. «Електронний суд» як новітня перспективна система ведення судочинства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2018. № 80. С. 180-186.
6. Політанський В.С. Особливості впровадження та функціонування електронного суду в Україні. *Право і суспільство*. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики. Дніпро, 2020. № 5/2020. С. 35-40.
7. Щербак С.В., Кожевнікова А.В. Електронізація судочинства: сучасний стан та орієнтири розвитку електронного суду в Україні у світлі цивільного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2023. № 4/2023. С. 238-242.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29.06.2023. № 3200-ІХ. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 у редакції від 07.09.2023. № 1618-ІV. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
10. Єдиний державний реєстр судових рішень: офіційний електронний веб-ресурс. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 15.09.2023).
11. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 38 с.
12. Васильєва-Шаламова Ж.В. Судова експертиза в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 15 с.
13. Кравченко А.В., Зеленкова І.І. Пролемні питання участі експерта в цивільному судочинстві. *Адвокат*. Наука і практика. Київ, 2011. № 12 (135). С. 43-45.
14. Штефан А.С. Висновок експерта у цивільному судочинстві. Теорія і практика інтелектуальної власності. Київ, 2018. № 2/2018. С. 16-28.
15. Нестор Н.В. Наслідки ухилення від участі в експертизі в цивільному судочинстві: практичний аспект. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2020. № 65. С. 64-72.
16. Грабовська О.О., Вілінський М.С. Експерт у цивільному судочинстві. *Підприємство, господарство і право*. Київ, 2021. № 1/2021. С. 5-10.
17. Тertiшник В.М., Варавва В.В. Доктринальні проблеми судової експертизи в інтегративній доктрині доказового права. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2022. № 67. С. 27-37.
18. Столітній А.В. Електронний висновок експерта в кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2019. № 64. С. 102-111.
19. Столітній А.В. Електронне кримінальне провадження на досудовому розслідуванні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2018. 648 с.
20. Павлова Т.О., Жученко О.Д. Призначення судової експертизи в концепції електронного кримінального провадження: теоретичний та практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2020. № 3/2020. С. 390-393.
21. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 у редакції від 26.05.2021. № 2147-VIII. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
22. *Голос України*: електр. версія газети Верховної Ради України. № 168 (7668). 04.09.2021. Київ. URL: http://www.golos.com.ua/edition_archive/2021-09 (дата звернення: 15.09.2023).
23. Про початок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС: лист від 04.10.2021 Державної судової адміністрації України. № 15-17853/21. Київ. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/DSA_ordani_vladi.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
24. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: рішення від 17.08.2021 Вищої ради правосуддя. № 1845/0/15-21. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення: 15.09.2023).

25. До уваги судових експертів. Міністерство юстиції України: офіційний електронний веб-ресурс. 11.10.2021. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/do-uvagi-sudovih-ekspertiv> (дата звернення: 15.09.2023).
26. Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: наказ від 22.09.2021 № 74-Од Державного підприємства «Центр судових сервісів». URL: https://wiki-ccs.court.gov.ua/images/c/cc/Інструкція_користувача_Електронного_кабінету_ЄСІТС.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
27. Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: наказ від 22.09.2021 № 74-Од Державного підприємства «Центр судових сервісів». URL: https://wiki-ccs.court.gov.ua/images/e/e4/Інструкція_користувача_Електронного_суду_ЄСІТС.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
28. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності: наказ від 21.06.2022 Міністерства юстиції України. № 2578/5. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0687-22#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
29. 29. Tsiviilkohtumenetluse seadustik: Eesti Vabariigi seadus 20.04.2005, redaktsioon 01.09.2023 – 01.01.2024. RT I 2005, 26, 197. URL: <https://estlex.ee/?id=76&aktid=70061> (дата звернення: 15.09.2023).
30. Zivilprozessordnung: das Gesetz der Bundesrepublik Deutschland vom 12.09.1950 zuletzt geändert am 22.02.2023. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/BJNR005330950.html> (дата звернення: 15.09.2023).
31. Положення про автоматизовану систему документообігу суду: рішення від 02.04.2015 Ради суддів України. № 25. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0025414-15#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
32. Інформація щодо виконання експертиз підрозділами інституту. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз: оф. ел. веб-ресурс. URL: <https://kndise.gov.ua/informacziya-shhodo-vukonannya-ekspertyz-pidrozdilamy-instytutu/> (дата звернення: 15.09.2023).
33. Стан завантаженості експертів. Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»: оф. ел. веб-ресурс. URL: <https://www.hniise.gov.ua/14637-zavantazhennya-ekspertiv.html> (дата звернення: 15.09.2023).
34. Завантаженість судових експертів. Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України: оф. ел. веб-ресурс. URL: <https://dniprondise.dp.ua/ekspertna-diyalnist/zavantazhenist-sudovix-ekspertiv> (дата звернення: 15.09.2023).
35. Кількість експертів за напрямками експертних досліджень. Завантаженість експертів установи за видами досліджень. Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України: оф. ел. веб-ресурс. URL: <http://ondise.minjust.gov.ua/zavantazhenist-ekspertiv-ondise/> (дата звернення: 15.09.2023).
36. Положення про автоматизовану систему з відбору кандидатів на призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство: постанова пленуму від 14.07.2016 Вищого господарського суду України № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008600-16#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
37. Моніторинговий звіт за 2021 рік. Директорат правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України. Колект. авторів. Відпов. ред. к.ю.н. Олійник О.М. 662 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/01/19/20220119162316-86.pdf> (дата звернення: 15.09.2023).
38. Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження: наказ від 05.08.2016 Міністерства юстиції України № 2432/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
39. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ міністерства юстиції України від 08.10.1998 у редакції від 07.03.2023. № 53/5. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 15.09.2023).